

بسم الله الرحمن الرحيم

مصادیق توافقی به حق پیرامون فضای مجازی از نگاه مقام معظم رهبری

مهین نجف آبادی فراهانی^۱

چکیده

امروزه با پیشرفت در حوزه فناوری اطلاعات و ارتباطات موضوع کارکرد فضای مجازی جایگاه و اهمیت ویژه ای یافته که نمی توان نقش آن را در شناساندن دین و ارتقای آموزه های دینی نادیده گرفت. از طرف دیگر، جامعه اسلامی برای رسیدن به اهداف پیشی بینی شده اسلام نیازمند نهادینه و اجرا کردن براساس اصول و مبانی خود است. آیات بی شماری از قرآن کریم رسالت معرفی مبانی تحقق ساز جامعه ایمانی را بر عهده دارند؛ چنان که در آیه ۳ سوره عصر، توافقی به حق یکی از اصول تشکیل دهنده جامعه ایمانی معرفی می شود و از آنجا که علماتوافقی به حق، رادرنج عرصه توحید، نبوت، امامت، عدالت و معاد می دانند و این امور ایمانی اصالتا جوانحی هستند و اصل آنها درونی است، اما اثر آنها در اعضا و جوارح ما منعکس می شوند. در عصر کنونی رسانه ها می توانند در امر اطلاع رسانی و شناخت حق برای مردم جامعه بسیار مؤثر باشند و نیز می توانند برعکس در پنهان سازی و آمیختن حق و باطل و جریان سازی باطل با چهره حق تأثیرگذار باشند. بی شک هر کدام از این مؤلفه ها، جامعه را یک گام به سمت ایمانی شدن رهنمون خواهند ساخت و پیوند مستحکمی را میان تبلیغ معارف دین و فضای مجازی پدیدمی آورند. لذا شناسایی امکانات و ابزارهای مورد نیاز جهان اسلام با اصول دین امری بسیار ضروری است. تحقیق پیش رو به تبیین مصادیق توافقی به حق در پنج عرصه، توحید (خدا باوری)، نبوت، امامت، عدالت و ارتباط آنها با فضای مجازی بارهنمودهای مقام معظم رهبری به روش نقلی و حیانی و با استفاده از منابع کتابخانه ای می پردازد تا همگان حق را به خوبی بشناسند و از باطل دوری کنند.

کلید واژگان

مصادیق، توافقی به حق، فضای مجازی، مقام معظم رهبری

^۱ طلبه سطح دو حوزه علمیه حضرت حجت (عج).

لازمه رسیدن به کمال مطلوب الهی و سعادت دنیا و آخرت برپایه تشکیل جامعه ایمانی است. جامعه ایمانی مانند هر جامعه دیگر برای تحقق خویش نیازمند مبانی خاصی است. منظور از مبانی اصول بنیادینی است که جامعه ایمانی براساس آن ساخته می شود. آیاتی چند از قرآن کریم به مبانی تحقق ساز جامعه ایمانی اشاره دارند. ایمان، عمل صالح، توأسی به حق و توأسی به صبر به عنوان اصلی ترین مبانی تشکیل دهنده جامعه ایمانی، در سوره عصر مطرح شده است و می توان از آنها به عنوان چهار ستون اصلی برای برپایی جامعه ایمانی نام برد که تحقق آنها زمینه ساز تعالی و پیشرفت جامعه و نبود آنها موجب آسیب ها و بحران های مختلفی در جامعه خواهد بود.

توأسی به حق، از نگاه علمامشتمل بر اصول دین، قواعد عقلانی دین، مسئله توحید، وحی، معاد، نبوت، امامت و ولایت است. با توجه به اینکه در اجتماع، رفتارهای انسانها بر یکدیگر تأثیر دارند و انسانها در زندگی مادی و معنوی، به یکدیگر وابسته اند. لازم است افراد جامعه به مسئولیت متقابلی که دارند توجه ویژه ای داشته باشند و این توجه ویژه زمانی میسر است که توأسی به حق و نقش عظیم آن در سرنوشت جامعه به خوبی تبیین و مورد توجه قرار گیرد. و از آنجاکه رسانه یکی از ابزارهایی است که می تواند ارزش ها، باورها و معیارهای مذهبی و ملی را دگرگون سازد و این امر در دنیای امروز که آموزه های غربی سعی دارند جایگزین آموزه های ناب اسلامی شوند، می توان با برنامه ریزی های دقیق و کنترل شده، اندیشه های مردم یک جامعه را شکل داده و رفتار آنان را به سمت و سوی دلخواه سوق داد.

عدم تبیین صحیح و دقیق توأسی به حق در فضای مجازی و آسیب های جبران ناپذیری که غفلت از آن برای جامعه به بار خواهد آورد یکی از دغدغه های مقام معظم رهبری است. ایشان در این باره می فرمایند: دشمن دو هدف را به نظر ما در جنگ نرم دنبال می کند، دشمن در این جنگ نرم دو حرکت را انجام می دهد؛ یکی این است که این زنجیره ی توأسی به حق و به صبر را قطع کند؛ دوم اینکه حقایق را وارونه نشان بدهد که تبلیغات فراوانی هم دارند که حقایق عالم را راحت به عکس و به دروغ وارونه نشان بدهند. اما اینکه رشته ی توأسی به حق و صبر را در بین مؤمنان قطع کند، جریان توأسی را قطع کنند، چیز خطرناکی است؛ [این که] کاری کنند که مؤمنین به یکدیگر توصیه نکنند، همدیگر را حفظ نکنند، به یکدیگر امید ندهند؛ اگر قطع این جریان، بریده شدن جریان توأسی در جامعه اتفاق بیفتد، خیلی خطرناک است... البته امروز فضای مجازی یک فرصتی است برای این کار^۱.

ایشان توأسی به حق و صبر را به عنوان سپر حفاظتی مؤمنان در جنگ نرم دشمنان و در فتنه های پیش رو می دانند و از مهمترین مصادیق توأسی به حق، امیدآفرینی و تزریق روحیه صبر و استقامت فعالانه در فضای مجازی خواهد بود.

با اینکه تحقیق و بررسی درباره مصادیق توأسی به حق پیرامون فضای مجازی از نگاه مقام معظم رهبری از اهمیت بالایی برخوردار است ولی متأسفانه پژوهشی در این زمینه وجود ندارد و محققان بیشتر در خصوص توأسی به حق و صبر قلم فرسایی کرده اند که از آن جمله کتاب صف بندی و نظم بارویکرد توأسی به حق و توأسی به صبر اثر محمد رضا خوت و مقالات مرتبط نیز عبارت اند از: توأسی به حق و توأسی به صبر از منظر مقام معظم رهبری اثر حجت الاسلام والمسلمین

^۱ بیانات در سخنرانی تلویزیونی به مناسبت عید مبعث ۱۳۹۹/۱۲/۲۱.

علیرضا انصاری و تواسی به حق و نقش آن در تحقق جامعه ایمانی با تاکید بر آیه ۳ سوره عصر نوشته فاطمه مرادی اشاره کرد. با توجه به فقدان پژوهش در این زمینه، مقاله پیش رو با هدف تبیین مصادیق تواسی به حق در پنج عرصه توحید، نبوت، امامت، عدالت و معاد و ارتباط آن با فضای مجازی بارهنمود های مقام معظم رهبری به روش نقلی - حیانی و با استفاده از منابع کتابخانه ای می پردازد.

۱. مفهوم شناسی

۱-۱- مصداق

مَصْدَاق [صدق]: آنچه گواه راستی و راستگویی باشد و منطبق بر امری گردد. ج، مصادیق.^۱

انسان پس از درک حقایق اشیا تصویری از آن ها در ذهن خود ترسیم می کند که آن را "مفهوم" می نامند. در مقابل، چیزی که این مفهوم بر آن منطبق می شود، یعنی همان حقیقت خارجی، "مصدق" نام دارد. ولی با توجه به این که حقایق اشیا گونه های مختلف دارند، مفاهیمی که از آن ها ساخته می شود نیز متفاوت است. گاه شیء درک شده شخص معین خارجی است، لذا مفهومی که در ذهن ساخته می شود نیز یک مفهوم جزئی است؛ مانند مفهومی که از فردی به نام فردوسی در ذهن وجود دارد. گاه حقیقت درک شده یک امر کلی است که در مصادیق مختلف موجود است، لذا مفهومی که در ذهن ساخته می شود نیز مفهوم کلی است که می تواند بر مصادیق بی شمار صدق کند. بدین ترتیب مفهوم یعنی چیزی که از یک حقیقت حکایت می کند. ولی چیزی که از یک حقیقت حکایت می کند می تواند جزئی باشد و بر یک فرد صدق کند و می تواند کلی بوده و بر مصادیق متعدد قابل انطباق باشد. همین طور مصداق نیز عبارت از چیزی است که مفهوم بر آن انطباق پیدا می کند، ولی لازم نیست که مصداق تحقق عینی و خارجی داشته باشد، همین که در ذهن تحقق داشته باشد کفایت می کند.^۲

۱-۲- تواسی به حق

«تواسی» مصدر باب «تفاعل» از ریشه «وصی» به معنای «سفارش کردن به یکدیگر» است.^۳ «حق» نیز از ریشه «حقی» ضد باطل.^۴ و به معنای ثبوت همراه با مطابقت با واقع است.^۵ که برای آن وجوه مختلفی عنوان شده است: اولین وجه آن در معنای ایجاد کننده چیزی به اقتضای حکمت است؛ بنابراین در قرآن کریم به خداوند متعال که ایجاد کننده پدیده

^۱ دهخدا، لغتنامه، ج ۵، ص ۲۱۲.

^۲ مظفر، منطق، ج ۱، ص ۳۲.

^۳ راغب اصفهانی، ج ۴، ص ۴۶۲.

^۴ قرشی، ج ۲، ص ۱۵۸.

^۵ مصطفوی، ج ۲، ص ۲۶۲.

های عالم به مقتضای حکمت است، حق گفته شده است.^۱ دومین وجه آن، در معنای موجود است که آن هم به مقتضای حکمت ایجاد شده است؛ از این رو در قرآن افعال خداوند متعال به عنوان حق معرفی شده اند.^۲ سومین وجه آن به معنای اعتقاد داشتن و باور داشتن به چیزی است که این باور در ذات خود، مطابقت با حق دارد.^۳ وجه چهارم آن، هر کار و سخنی است که برحسب واقع، آنطور که واجب است و در زمانی که واجب است، انجام می شود.^۴

تواصی به حق در اصطلاح به معنای سفارش کردن یکدیگر به تمام خوبی ها است.^۵، اعم از پیروی از حق و دوری از باطل.^۶ تبعیت از پیامبران و زهد در دنیا.^۷ انجام واجبات و ترک محرمات.^۸ و عقاید اسلامی و اخلاق دینی.^۹ به عبارت دیگر تواصی به حق، یک دعوت همگانی به سوی حق است، تا همگان حق را از باطل به خوبی بشناسند و هرگز آن را فراموش نکنند.^{۱۰}

۱-۳- فضای مجازی

برای فهم بهتر فضای مجازی لازم است ابتدا فضای سایبری را تعریف کنیم. فضای سایبری به لحاظ جغرافیایی فضایی است نامحدود و غیر فیزیکی که مستقل از زمان و مکان، میان انسان ها و رایانه ها ارتباط برقرار می کند. بر همین اساس ویژگی منحصر به فرد فضای سایبری امکان ناپذیری اشاره به زمان یا مکانی است که فعالیت رخ می دهد و ارتباطی شکل می گیرد. به کاربردن فضای سایبری در این معنای وسیع، کلیه فعالیت هایی که توسط رایانه ها انجام می گیرد را در بر دارد.^{۱۱}

وقتی صحبت از فضای مجازی به میان می آید مردم اغلب به کامپیوتری فکر می کنند و اینکه به اینترنت متصل است در حالیکه این فقط بخش بسیار کوچکی از فضای مجازی را تشکیل می دهد. فضای مجازی فقط مجموعه ای از سخت افزار نیست بلکه مجموعه ای از تعاریف نمادین است که شبکه ای از عقاید و باورها را در قالب داد و ستد بیت رد و بدل می کند.^{۱۲} فضای مجازی در واقع نامی است که تعداد زیادی از کاربردهای امروز فناوری های جدید ارتباطی را در بر می

^۱ یونس، ۳۰.

^۲ یونس ۵۰.

^۳ بقره، ۲۱۳.

^۴ راغب اصفهانی، ج ۱، ص ۵۱۸.

^۵ طبرسی، ج ۶، ص ۷۰۰.

^۶ طوسی، ج ۱۰، ص ۴۰۵.

^۷ حسینی شاه عبدالعظیمی، ج ۱۴، ص ۳۳۷.

^۸ ابن کثیر، ج ۱۴، ص ۳۳۷.

^۹ ابن عاشور، ج ۳۰، ص ۴۶۹.

^{۱۰} مکارم شیرازی و همکاران، ج ۲۷، ص ۳۰۲.

^{۱۱} شرف، رهام، به نقل از هاملینک، ۲۰۰۳.

^{۱۲} عباسی دره بیدی، احمد، به نقل از دیوید بل، ۲۰۰۱.

گیرد این نام نخستین بار به وسیله ویلیام گیbson در رمان نورومانس (۱۹۸۴) ابداع شد^۱ و فضای مجازی را یک فضای تخیلی که از اتصال رایانه ها پدید آمده است، معرفی کرد فضای مجازی یک اصطلاح ایجاد شده توسط نویسنده داستان های علمی و تخیلی ویلیام گیbson برای توصیف طیف وسیعی از منابع اطلاعاتی از طریق شبکه های رایانه ای است که توسط داده های دیجیتال ارائه می شود^۲.

فضای سایبر یا فضای مجازی یا فضای رایانه ای عبارت است از مجموعه محیط هایی همچون اینترنت است که اشخاص بدون حضور فیزیکی در کنار یکدیگر از طریق رایانه ها یا دیگر وسایل ارتباطی، ارتباط برقرار می کنند. اما در تمامی تعاریف استفاده از ابزار متصل به اینترنت و حضور در فضای سایبر یکسان است. سایبر یعنی علم فرمان، یعنی هوش مصنوعی و شاید از نظر اهل فن یعنی دنیای صفر و یک. بنابراین فضای مجازی شامل انتقال سریع اطلاعات به صورت دیجیتال در سراسر جهان است. مکانیسم فضای سایبری نسبتاً ساده است. هر داده ای که بتواند به صورت یک فرمت قابل تشخیص برای رایانه تبدیل گردد می تواند در فضای سایبری انتقال یابد. از نظر فنی نیز فضای مجازی به معنای فضای اطلاعاتی که به وسیله سیستم های رایانه ای شبکه های دیجیتالی که نهایتاً با مادر همه شبکه ها یعنی اینترنت ارتباط پیدا می کند^۳.

۲. مصادیق توافقی به حق

۲-۱- عرصه توحید (خدا باوری)

توصیه به خدا باوری اولین و والاترین امری است که سفارش آن از سوی افراد جامعه به یکدیگر زمینه ساز تحقق جامعه ایمانی است قرآن کریم در سوره لقمان، خداوند را به عنوان حق معرفی کرده است: ذَلِكْ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنْ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ.^۴

اینها همه دلیل بر آن است که خداوند حق است و آنچه غیر از او می خوانند باطل است و خداوند بلند مقام و بزرگ مرتبه است.

کلمه «حق» به وجود حقیقی و ثابت و پایدار اشاره دارد و در این جهان تنها خدا آن وجود حقیقی که قائم به ذات و ثابت و برقرار و جاودانه است. بقیه موجودات در ذات خود وجودی ندارند و عین بطلان اند که هستی خود را از طریق وابستگی به آن وجود حق پایدار به دست می آورند.^۵ از این رو در آیه ۳۰ سوره لقمان، ثبوت را منحصر در خدا می کند که تنها

^۱ عباسی دره بیدی و همکاران، به نقل از هولمز، ۲۰۰۵.

^۲ عباسی دره بیدی و همکاران.

^۳ بادامی، مقدادی، پیله ور.

^۴ لقمان، ۳۰.

^۵ مکارم شیرازی و همکاران، ج ۱۷، ص ۸۳.

رسانه ای که در جامعه دینی و براساس دین اداره می شود، باید همه نیازهای مخاطب از جمله نیاز به پیدا کردن شناخت صحیح نسبت به جهان آخرت و نهادینه شدن باور و اعتقاد به آن را برآورده کند. همچنین، رسانه ملی موظف است حتی اگر مخاطب از این نیاز خود به عمد یا ناخودآگاه غافل شد، وی را به این نیاز ضروری آگاه کند و در این زمینه برنامه ویژه ای در دستور کار خود داشته باشد.

رهبر معظم انقلاب می فرمایند:

در عصر حاضر، کشورهای سلطه گر، با هدف ایجاد شبهات گوناگون فرهنگی، اعتقادی و سیاسی، و نیز تضعیف مبانی ایمانی و باورها و اعتقادات جامعه، سرمایه گذاری وسیعی بر روی ابزارهای نوین ارتباطی از جمله فضای مجازی انجام داده اند و در حال تزریق گسترده شبهات در میان جامعه هستند. اگر ما بصیرت نداشته باشیم، اگر ما بینش درست، چشم باز، هوشیاری لازم نداشته باشیم، نه درست منافع حقیقی مان را تشخیص می دهیم، نه درست راه رسیدن به این منافع را تشخیص می دهیم، نه درست آدمی را که باید این بار بزرگ را بر دوش بگیرد، می شناسیم. وقتی بصیرت نبود مثل انسانی است که چشم ندارد، راه را نمی بیند.^۱ جوان بایستی در نگاه دینی و نگاه سیاسی، عمق داشته باشد تا به هر شبهه کوچکی پایش نلغزد، یا اشتباه نکند.^۲

«این شیطانی که حمله می کند، همیشه یک جور حمله نمی کند. شیطان امروز که از راه اینترنت و ماهواره و روش های ارتباطی مدرن و فوق مدرن سراغ شما می آید، حرف های مدرنی هم دارد؛ سخت افزارش را مدرن کرده، نرم افزار مدرن هم دارد. شبهه آفرینی دارد، اخلال در عقیده دارد، ایجاد تشویش در ذهن دارد، تزریق ناامیدی دارد، ایجاد اختلاف دارد».^۳

گاهی زرق و برق فضای مجازی باعث می شود که ما حقایق را درست نبینیم و از وضع موجود به نفع دشمن و آنچه هدف اوست قدم برداریم. اینجاست که بصیرت می تواند به مادر تشخیص حقایق درست کمک شایانی بکند و این بصیرت بر پایه تقوا و ایمان به سرای آخرت امکان پذیر است.

هر جایی که ما توانستیم درست بفهمیم، درست تشخیص بدهیم - یعنی همان بصیرت - و به دنبال آن احساس تکلیف کردیم، احساس تعهد و مسئولیت کردیم و وارد میدان شدیم، غلبه با ما بوده است؛ «فاذا دخلتموه فانکم غالبون».^۴ وقتی با ایمان و با بصیرت وارد میدان مواجه شدید، غلبه با شماست، شما برنده هستید؛ چرا؟ چون طرف مقابل شما ایمان ندارد، دین ندارد، انگیزه ی عمیق معنوی ندارد.^۵

^۱ بیانات در مراسم دانش اموزی دانشجویان دانشگاه های افسری ارتش، ۱۳۹۸/۸/۸.

^۲ بیانات در دیدار روسای دانشگاه ها، پژوهشگاه ها، مراکز رشد و پارک های علم و فناوری، ۱۳۹۴/۸/۲۰.

^۳ در دیدار با روحانیون شیعه و اهل سنت کرمانشاه، ۱۳۹۰/۷/۲۰.

^۴ مائده، ۲۳.

^۵ بیانات در دیدار مردم قم، ۱۳۸۹/۱۰/۱۹.

جوانان عزیز! هر چه می توانید در افزایش بصیرت خود، در عمق بخشیدن به بصیرت خود، تلاش کنید و نگذارید دشمنان از بی بصیرتی ما استفاده کنند؛ دشمن به شکل دوست جلوه کند، حقیقت به شکل باطل و باطل در لباس حقیقت آن کسانی که مردم را می خواهند گمراه بکنند، باطل را به صورت خالص نمی آورند؛ باطل و حق را آمیخته می کنند، ممزوج می کنند، آن وقت نتیجه این می شود که حق، برای طرفداران حق هم مشتبه می شود. این است که بصیرت می شود اولین وظیفه‌ی ما. نگذاریم حق و باطل مشتبه بشود.^۱

لذا دو جمله‌ی حیاتی و اساسی و جاودانی قرآن که «وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ» برای ما همیشه دستورالعمل است و امروز بیش از همیشه تواصی به حق یادتان نرود؛ تواصی به صبر یادتان نرود. صبر یعنی پایداری، یعنی ایستادگی، یعنی خسته نشدن، یعنی خود را در بن‌بست ندیدن؛ این معنای صبر است. راه حق را بروید، دیگران را هم به راه حق بکشانید. کوشش کنید؛ بچه‌های مؤمن، مسلمان، علاقه‌مند، هیئتی و به معنای واقعی کلمه قرآنی و اسلامی سعی کنند در محیط دانشگاه، در محیط‌های گوناگون تأثیر بگذارند، محیط را به همان رنگی که خودشان به آن معتقد هستند — به راه خدا — منور کنند و ملون کنند. و این تواصی بر شما لازم است، برای ما لازم است. امروز، هم به حق تواصی کنید، هم به صبر. نگذارید محیط، محیط خسته‌ای بشود، محیط از کار افتاده‌ای بشود.^۲

بنابراین در این زندگی‌ای که ما مأمور به انجام کار و تلاش و مجاهدت در آن هستیم، مسئله‌ی بردن و باختن و جلو افتادن و عقب افتادن و وجهه پیدا کردن و وجهه پیدا نکردن و محبوب شدن و از چشم‌ها افتادن و اینها، مسائل کاملاً درجه‌ی دو و مسائل فرعی به حساب می‌آید؛ اصل قضیه آن امر حقیقی است، که آن هم با عمل به تکلیف الهی به وجود می‌آید.^۳

^۱ دیدار مردم چالوس و نوشهر ۸۸/۷/۱۵

^۲ بیانات در پایان مراسم عزاداری اربعین حسینی، ۱۴۰۱/۶/۲۶.

^۳ بیانات در اولین دیدار با نمایندگان مجلس هشتم، ۱۳۸۷/۳/۲۱.

نتیجه گیری

تواصی به حق یک دعوت همگانی به سوی تبعیت از حق است تا همگان حق را به خوبی بشناسند و از باطل دوری کنند. اهمیت تواصی به حق از این جهت است که در اجتماع، رفتارهای انسان ها در یکدیگر تأثیر و تأثر متقابل دارد و انسان ها چه در زندگی مادی و چه در زندگی معنوی، به یکدیگر وابسته اند.

افراد جامعه باید علاوه بر آنکه با گفتار خویش یکدیگر را به پیروی از حق و دوری از باطل سفارش می کنند، با عمل و رفتار خود نیز تواصی به حق را اجرا کنند. توصیه به خداپاوری، دین اسلام، قرآن، امامت و ولایت پذیری، میزان و معادو.... از جمله مصادیق تواصی به حق است. تواصی به حق و احساس مسئولیت متقابل در برابر یکدیگر، از یک سو موجب استواری پایه های دین و وحدت و همبستگی و از سوی دیگر موجب فراگیر نشدن فتنه ظالمان و پیروزی بر دشمنان و رهایی از خسران خواهد شد که تحقق این مؤلفه ها در فضای مجازی با رهنمودهای مقام معظم رهبری سبب تحقق یک جامعه ایمانی خواهد شد.

فهرست منابع

*قرآن کریم.

*نهج البلاغه. (۱۳۸۷). (مترجم محمد دشتی، چاپ چهاردهم). قم: نشر الهادی.

۱. ابن فارس، احمد بن فارس، (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة (ج ۶)، قم: مکتب الإعلام الإسلامی.
۲. ابن بابویه، ابو جعفر محمد، (۱۴۰۴ق). من لا یحضره الفقیه، ج ۴، قم: جامعه مدرسین.
۳. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۱۲ق). المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۴. ابن عاشور، محمد بن طاهر (۱۴۲۰ق). التحریر والتنویر (ج ۳۰). بیروت: مؤسسه تاریخ العربی.
۵. ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو (۱۴۱۹ق). تفسیر القرآن العظیم (ج ۱۴). بیروت: دار الکتب العلمیه.
۶. بادامی، محمد علی و مقدادی، محمد مهدی، پبله ور، مرضیه، جایگاه حمایت های حقوقی از کودکان در فضای مجازی با تاکید بر حق تربیت دینی، شماره ۵۰.
۷. بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۶ق). البرهان فی تفسیر القرآن (ج ۵). تهران: بنیاد بعثت.
۸. برتراند راسل (۱۳۹۳). برگزیده نوشته های اساسی برتراند راسل، مترجم: کاظم فیروزمند، تهران: مهر ویستا.
۹. تمیمی آمدی، عبدالواحد محمد، غرر الحکم و درر الکلم، (ج ۱). قم: دارالکتب الاسلامیه.
۱۰. حسینی خامنه ای، سید علی (۱۳۹۲). طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، (چاپ هفدهم). تهران: صهباء.
۱۱. حسینی، سید حسن (۱۳۹۸). جستاری در باب نبوت و رسالت از منظر علامه طباطبائی در تفسیر المیزان، مقاله علمی - پژوهشی، شماره ۳۱.
۱۲. حسینی شاه عبدالعظیمی، حسن بن احمد، (۱۳۶۳). تفسیر اثنا عشری (ج ۱۲، ۱۳ و ۱۴). تهران: میقات.
۱۳. خسروپناه، عبدالحسین و جمعی از پژوهشگران، منظومه فکری آیت الله العظمی خامنه ای (ج ۱). تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۴. دبیری، محمد (۱۳۸۰). تکامل اخلاق در پرتو اصول عقاید، مشهد: جوان یاوران.
۱۵. داوودی، محمد (۱۳۸۷). اخلاق اسلامی، قم: دفتر نشر معارف.
۱۶. دهخدا، علی اکبر (۱۳۸۵). لغت نامه دهخدا، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۷. دهقان ده جمالی، محمد حسن، رفیعی راد، جواد (۱۳۹۹). بررسی میزان تاثیر فضای مجازی بر باورها و اعتقادات کاربران شبکه های اجتماعی، فصلنامه علمی مطالعاتی بین رشته ای دانش راهبردی، شماره ۴۱.
۱۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۳۷۴). ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن (ج ۱ و ۴)، چاپ دوم، مترجم: غلامرضا خسروی. تهران: مرتضوی.
۱۹. سعیدی مهر، محمد، (۱۳۷۸). کلام اسلامی (ج ۱، چاپ سی و دوم). قم: طه.
۲۰. شرباصی، احمد، (۱۳۸۴). دایرة المعارف اخلاق قرآنی، (ج ۱)، چاپ اول، مترجم: بهالدین حسینی، محمد). کردستان: تافته.

۲۱. شرف، رهام (۱۳۹۹). نقش فضای مجازی در بروز آسیب های اخلاقی خانواده، فصلنامه تاملات اخلاقی، سال اول، شماره ۳.
۲۲. شعیری، محمد (بی تا). جامع الاخبار، نجف: مطبعه حیدریه.
۲۳. طباطبایی، سیدعلیرضا (۱۳۹۹). امکان سنجی نظام امامت_امت در فضای مجازی، مقاله، علمی پژوهشی (حوزوی)، شماره ۴.
۲۴. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان (ج ۱۶ مترجم: محمد باقر موسوی همدانی). قم: دفتر انتشارات اسلامی .
۲۵. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۸). خلاصه تعالیم اسلام (چاپ نهم). قم: الهدی.
۲۶. طبرسی، حسن بن فضل (۱۴۱۲ق). مکارم الأخلاق، قم: شریف رضی.
۲۷. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۶۰). ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن (ج ۶، ۷ و ۸). تهران: انتشارات فراهانی.
۲۸. طوسی، محمد بن حسن (بی تا). البیان فی تفسیر القرآن (ج ۵، ۶ و ۷). بیروت: دار الحیات التراث العربی.
۲۹. عباسی دره بیدی، احمد و یوسفی، سارا و محمودی، فاطمه (۱۳۹۵). فن آوری فضای مجازی و پیشرفت، همایش مجموعه آثار و مقالات برگزیده دهمین کنگره پیشگامان پیشرفت.
۳۰. فوادیان دامغانی، رمضان، (۱۳۸۲). سیمای عدالت در قرآن و حدیث، تهران: لوح محفوظ.
۳۱. قرشی، علی اکبر (۱۴۱۲ق). قاموس قرآن (ج ۲، چاپ ششم). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۲. مرادی، فاطمه، (۱۴۰۱). توافقی به حق و نقش آن در تحقق جامعه ایمانی با تاکید بر آیه ۳ سوره عصر، مقاله علمی-ترویجی، شماره ۱۳.
۳۳. مصطفوی، حسن (۱۳۶۸). التحقیق فی کلمات القرآن (ج ۲). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۴. مظفر، محمد رضا، منطق (ج ۱)، تهران: انتشارات دارالعلم.
۳۵. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی (ج ۳، چاپ پنجم). تهران: صدرا.
۳۶. مطهری، مرتضی، عدل الهی، تهران: صدرا.
۳۷. مطهری، مرتضی، خدمات متقابل اسلام و ایران، (ج ۱ و ۲). تهران: صدرا.
۳۸. معلوف، لویس، المنجد فی اللغة، مترجم: سیاح، احمد، بیروت: دارالمشرق .
۳۹. معین، محمد، فرهنگ معین (۱۳۸۶). تهران: زرین.
۴۰. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه (ج ۲۰، ۱۷، ۷، ۴، ۳ و ۲۲). تهران: دارالکتب الاسلامیه .